

דיסטופיות בספרות העברית העכשווית: מקטטרופות לאומיות לאסונות סביבתיים

נטע בר יוסף-פז

תקציר

מאמר זה בוחן סיפורת דיסטופית עכשווית, שבה (ברומה לספרות האמריקנית הפופולארית) נושאים אקולוגיים תופסים מקום נכבד. נושאים אלה משקפים התעניינות גוברת והולכת של החברה הישראלית בסביבה, התעניינות אשר נחקרה סוציולוגית בעיקר בעשור האחרון (גוטקובסקי, גרוסלניק ושני, 2017). רומנים דיסטופיים אשר נכתבו בשנות ה-80 וה-90 של המאה הקודמת, ייצגו בעיקר חזונות אפוקליפטיים מלחמתיים הכרוכים בעימות עם אויבים מחוץ, כמו הדרך לעין חרוד מאת עמוס קינן (1984), או השתלטות של גורמים קיצוניים דתיים או חרדיים מתוך החברה הישראלית, כמו פונדקו של ירמיהו מאת בנימין תמוז (1984) ומלאכים באים מאת יצחק בן-נר (1987). בניגוד לטקסטים אלה, רומנים עכשוויים משלבים את האיומים הלאומיים הללו עם נושאים אקולוגיים. עיסוק זה של הספרות העברית בסביבה, שטרם קיבל את תשומת הלב המחקרית הראויה לו, משתקף בשני אופנים עיקריים: אסון סביבתי כמקור לקטטרופה – כמו בהרים אני רואה לרועי בית-לוי או ב-2023 ליגאל סרנה, שניהם מ-2014, או, לחילופין, הזנחה ופזיזות סביבתית כביטוי לשחיתות מוסרית, כמו ברומנים השלישי מאת ישי שריד (2015) וטיט מאת דרור בורשטיין (2016), המקשרים בין אי-צדק חברתי ואקולוגי לבין תיאוקרטיה יהודית. המאמר מציע קריאה צמודה (close reading) של ספרים אלה ונוספים, בגישה של ביקורת אקולוגית (Ecocriticism) (Buell 1996, 2005; Garrard 2013). בראש ובראשונה הוא

מצביע על התנועה התמטית הזאת בספרות העברית ככזו שמשקפת שינוי חברתי ואולי אף שואפת להיות ממחולליו. לצד זאת, המחקר סוקר את ההשפעה התרבותית האמריקנית הניכרת בטקסטים הללו מחד גיסא, וממקם אותם גנרית בזיקה לחזון הציוני האוטופי (אלבוים-דרור, 1993) מאידך גיסא.

מילות מפתח: בית לוי, רועי; בורשטיין, דרור; שריד, ישי; דיסטופיה; אקוקריטיסיזם; סביבה; קיימות; ספרות עברית.

בעשור האחרון הופיע בספרות העברית גל חדש של רומנים דיסטופיים, הנעים בין יצירות מורכבות כמו הרים אני רואה (בית לוי, 2014) ו-2023 (סרנה, 2014) ליצירות פשטניות ונאיביות יותר כמו הים שמעלינו (רובינשטיין, 2007); בין רומנים עטורי פרסים כמו טיט (בורשטיין, 2016) והשלישי (שריד, 2015) לספרי "אקשן" פופולאריים כמו גיבור (צ'רניאק, 2017). הפריחה הנוכחית של דיסטופיות נבדלת מגלים דומים קודמים בתפקיד המשמעותי שהנושאים האקולוגיים תופסים בהם, תפקיד המשקף עיסוק גובר והולך של החברה והתרבות הישראליות בסביבה.¹ בכך שהם משלבים איומים לאומיים עם סכנות אקולוגיות, הרומנים הללו הולכים בדרך של הספרות והקולנוע האמריקניים העכשוויים. במאמרי אדון בשתי קבוצות של רומנים. בעוד הרומנים של הקבוצה הראשונה מציגים צירוף של משבר לאומי עם אסון אקולוגי כגורם לקטסטרופה, אלה בקבוצה השנייה מתארים התמוטטות והרס כלליים, שהם תוצאה של רשלנות סביבתית המהווה בעצמה ביטוי להידרדרות מוסרית, ומקשרים בין אי-צדק חברתי וסביבתי לבין תיאוקרטיה יהודית (טיט והשלישי), או מחברים אסון צבאי עם אסון טבע (גיבור). בהמשך אתייחס לספרי הקבוצה הראשונה כ"ממוקדים אקולוגית" ולא להאלה של הקבוצה השנייה כ"בעלי היבטים אקולוגיים".

אין זה מפתיע שסופרים ישראלים מעדיפים להרהר במצב הגיאופוליטי במדינה באמצעות משקפיים דיסטופיים. כפי שטוענים גורדין ואחרים (Gordin et al., 2010, p. 1), למרות הניגוד לכאורה ביניהן, דיסטופיות ואוטופיות הן היסטוריות של ההווה. אכן, שורשיה של הציונות ומכאן גם אלה של ייסוד מדינת ישראל

1 את העיסוק החדש יחסית של החברה הישראלית בנושאים סביבתיים בחנו לאחרונה גוטקובסקי ואחרים (2017).

נעוצים בחזונות אוטופיים, ובראשם אלטנוילנד מאת הרצל (1902|2002). יתר על כן, הדיסטופיה אשר חושפת "רעות חולות בחברה" (Booker 1994, p. 176) אינה בפשטות "הניגוד של האוטופיה", אלא היא "אוטופיה שהתקלקלה" (Gordin et al. 2010, p. 1). בהיותם ממוקדים במה ש"התקלקל" בסביבה (בין שאר הקלקולים), הרומנים ממקמים עצמם לא רק במסורת הספרותית של אוטופיות ציוניות ושל דיסטופיות ישראליות שבאו בעקבותיהן, אלא הם מתייחסים גם לדיסטופיות אקולוגיות, במיוחד אמריקניות. אכן, אפוקליפסה היא ללא ספק "מטפורת-העל העוצמתית ביותר אשר עומדת לרשותו של הרמיון הסביבתי בן ימינו" (Lawrence Buell 1995, p. 285).

בחרתי בקורפוס הספרותי הנדון כאן מתוך מבחר גדול של דיסטופיות שהתפרסמו בעשור האחרון, כדי להאיר את המודעות הסביבתית המודגמת ברומנים הללו.² ההיבט האקולוגי הזה נעדר לחלוטין מהגל הקודם של דיסטופיות בספרות העברית שהתפרסם בשנות השמונים של המאה הקודמת.³ הדרך לעין חרוד (1984) מאת עמוס קינן מתמקד בחזון צבאי אפוקליפטי, בעוד השתלטותן של קבוצות חרדיות נמצאת במרכזם של פונדקו של ירמיהו (1984) מאת בנימין תמוז ומלאכים באים (1987) מאת יצחק בן-נר. ואכן, הרומנים הללו נחקרו כטקסטים פוליטיים (גולדשמיד, 2012) ובגישה חברתית-דתית (פלדמן 2006, Katz 2015).

הסכסוך הישראלי-פלסטיני והמלחמות עם ארצות ערב הם צירים תמטיים מרכזיים גם ברומנים הנבחנו כאן. כך גם הקונפליקטים החברתיים הפנימיים בקרב אזרחיה היהודים של ישראל – בעיקר החרדה (החילונית) מפני ההשתלטות החרדית על המדינה. אף על פי כן, מתוך קריאה צמודה המגלה את הזווית הסביבתית של הרומנים מאת בית לוי, סרנה, בורשטיין ושריד, ובאמצעות דיון בצירים התמטיים הללו ברומנים נוספים, מאמר זה חושף מעתק בסיפורת הדיסטופית העברית. הספרים האלה מציגים נקודת מבט רחבה ומורכבת, הכוללת את מרכיביו

2 דיסטופיות שראו אור לאחרונה ואינן מתייחסות לנושאים סביבתיים הן **אצבעות של פסנתרן** מאת יהלי סובול (2012), **הזקן השתגע** מאת אביבית משמרי (2013) ו**פלא פה נס** מאת גדעון אביטל-אפשטיין (2016).

3 מפאת קוצר היריעה אני משמיטה מן הדיון את הרומנים הרלוונטיים הבאים: **כפור** (2010) ו**ושרדך** (2017) מאת שמעון אדף, וה**הידרומניה** (2008) מאת אסף גברון. ברומנים מחזיר החלומות מאת ניר ברעם (2006) וה**ארץ שטה** (2007) מאת חגי דגן, גורמי הטבע נוכחים אך אינם תואמים את התבנית המוצגת במחקר זה.

האקולוגיים של הסיפור – מים, אבק, בעלי חיים ומשאבי טבע. כפי שניווכח, הטקסטים מייצגים את המשברים האקולוגיים המסלימים ומביאים גם השתקפויות של התרבות האמריקנית.

אסונות אקולוגיים כגורמי המציאות הדיסטופית

הרים אני רואה (2014) מאת רועי בית לוי, רומן ממוקד אקולוגית המציב את הסביבה במרכזו התמטי, מתאים לשמש פרדיגמה למחקר זה.⁴ בצורת איומה מלווה במשבר כלכלי הם המקור הישיר למציאות הדיסטופית המתוארת ברומן זה, זוכה פרס טובה ויצחק ויינר לשנת 2014. בישראל העתידית של בית לוי, ארץ ענייה מרודה, חמה ויבשה, בן יוצא למסע כדי למצוא את אביו – עולה הרפתקן וחסר אחריות מאורוגוואי – אשר נעלם בנסיבות מסתוריות. מסעו של גיבור הספר מתחיל בתל אביב ומסתיים במדבר, ומגולל את היחסים האישיים הקונפליקטואליים בין האב לבנו כמו גם את ההיסטוריה הלאומית המשתלבת בחייהם.

בישראל של הרים אני רואה, החיים הם "זיהום שהמחסור משמש לו מדגרה" (עמ' 239), כפי שמצהיר המספר הגיבור חסר השם. האסון הסביבתי וההתמוטטות הכלכלית חובקת הכול – "התאומות הסיאמיות, בצורת ומפולת" (עמ' 17), כפי שהוא מכנה אותן באופן מדויק – מקושרות זו לזו שוב ושוב לאורך הרומן. יתרה מכך, שני המשברים ברומן מקושרים באמצעות יחסם של בני האדם כלפי הסביבה, אשר מגולם בצרכנות יתר שתוצאתה היא בנייה מאסיבית, ייצור פסולת וניצול החלשים – בני אנוש ובעלי חיים. בזכות מעמדם החברתי הבינוני-גבוה, המספר ואשתו אילת נהנו לפני פרוץ המשבר מסגנון חיים אשר כלל ארוחות ערב במסעדות וקניית בגדים יקרים תוך התעלמות מההשלכות החברתיות והאקולוגיות של מעשיהם. אכן, כפי שטוען בריאן סטיבלפורד כשהוא מקשר בין אשמה אישית למודעות סביבתית, בין "טביעת רגל פחמנית" ל"חטא האקולוגי", "להדרניזם יוצא תמיד שם רע בספרות דיסטופית" (Stabelford, 2010, p. 277). "היינו מלכים ומלכות. שילמנו לנשים עניות וזרות שינקו את ביתנו, הענקנו תשר נדיב לשליחים שדהרו ברחובות העיר להביא לנו את הקניות שלנו... אבל הרגשנו בטוחים ושאננים, כמו

4 רועי בית לוי הוא מנהל מרכז תקשורת המדע והסביבה באגודה הישראלית לאקולוגיה ולמדעי הסביבה מאז 2015.

שרק זוג שוטים יכול להיות" (עמ' 285). ואכן, כשהבצורת החמורה הופכת להיות מציאות קבועה, אילת מבוהלת. "אנחנו באמת חייבים להתחיל לעשות משהו רציני בנוגע לזה", היא אומרת. "כלומר, בקשר לאיכות הסביבה" (עמ' 322), והיא בהחלט עושה. היא ממחזרת באובססיביות, ואף אוספת את האשפה המצטברת ברחובות כדי למיין ולמחזר אותה (עמ' 306-307).

פסולת ביתית, אשפה וזבל ממלאים את הרחובות של תל-אביב המדומיינת ברומן. ישראל של בית לוי היא ארץ מזהמת ומוזנחת ככל מובן: המחסור במים משפיע על הנוף ועל ההיגיינה האישית; הרחובות עמוסים בזבל של ממש כמו גם בפשע ושחיתות. שוחד (עמ' 63-66, 114), התעללות מינית (עמ' 130), גניבה (עמ' 128), שוד (עמ' 222) ורצח (עמ' 120) הם חלק מחיי היומיום במציאות המסויטת, שבה אדם לאדם זאב, בדומה לטקסטים דיסטופיים אמריקניים, כמו הדרך (2009) [2006] מאת קורמאק מקארתי, כפי שאפרט בהמשך.

הפסולת העורפת, אם כן, היא בעת ובעונה אחת תוצאת הרשלנות הפושעת של בני האדם כלפי זולתם וכלפי סביבתם, ומטפורה לרשלנות זו: זהו ביטוי למחאה הגלומה ברומן נגד המציאות העכשווית בישראל. הביקורת הזו הופכת להיות אקטואלית במיוחד בתיאור של הפגנה רבת-משתתפים בנתיבי איילון, המזכירה את המצעדים של מחאת ההמונים בקיץ 2011, כאשר מאות אלפים יצאו לרחובות במחאה על יוקר המחייה, ובעיקר למען דיור בר-השגה (רם ופילק, 2013). המספר מצטרף לאשתו היוצאת להפגין עם שלטים, ומדגיש "להפגין נגד המשבר הכלכלי זה חסר סיכוי בדיוק כמו להפגין נגד מזג האוויר" (עמ' 329). באופן מדויק יותר, המספר מנסח את עמדתו של הרומן נגד צרכנות-יתר כשהוא מסביר שהמפגינים הם למעשה מחולליו של האסון, מפני שהם אלה החיים באופן בלתי-מקיים שכולו צריכה וזיהום (עמ' 332-333).

הביקורת הסביבתית המובעת ברומן כלפי החברה בישראל מנוסחת בצורה הישירה ביותר באופן שבו הקמת מדינת ישראל והציונות משתקפים בסיפורו הפרטי של אביו של המספר. בדומה לדיסטופיה המהפכנית של עמוס קינן הדרך לעין חרוד (1984), ספרו של בית לוי מתעמת עם אפשרות מימושו של החזון הציוני האוטופי בישראל. כפי שטוענת טלי גולדשמיד (2012), האסון המתואר ברוב הדיסטופיות הישראליות איננו שולל את החזון האוטופי הציוני. להיפך, בהיענותם לתפיסה הדיכוטומית-בינארית המנחה את עלילת-העל הציונית – מגולה לגאולה, מחורבן למדינה, משואה לתקומה – הרומנים הללו מקבלים עלילה זו ומאששים אותה

ללא התנגדות או חתרנות. צמדי הניגודים הללו, מבהירה גולדשמיד, הם כולם גרסאות של אותו עיקרון – שלילת הגלות כמהותה של האידיאולוגיה הציונית (עמ' 37-38).

הצבעתן של הדיסטופיות הישראליות על כשלים מקומיים של הציונות, שלכאורה מנותקים מהחזון האוטופי, ולא על כשלים מהותיים שלה, מחזקת את שמרנותן, מכיוון שהן מייצרות קריאה קתרטית, שאינה מביאה לשינוי הסדר הפוליטי אלא להיפך, מחזקת אותו. [...] על רקע דברים אלה מתייחדת הדיסטופיה הדרך לעין חרוד, שקושרת את החורבן העתידי לא לעיוותים שהתרחשו במהלך הניסיון להגשים את האוטופיה הציונית אלא לאוטופיה זו עצמה, ולכן היא מערערת על עצם ההיתלות בחזון אוטופי (עמ' 38).

בדומה לספרו של קינן, הרים אני רואה חותר תחת האוטופיה הציונית. במקום להשלים את מסע השיט שלו ממונטווידאו לישראל כדי להתכונן לעליית משפחתו, אביו של המספר יורד מן הספינה בחופים השלווים והשוממים של איי המלווינאס (פוקלנד) (עמ' 389). שם הוא עורך משחק דמיון "ציוני" שבו הוא מגלם מעין רובינזון קרוזו – חלוץ או ניצול מהתרסקות מטוס (עמ' 393). בזמן שהותו באי, הוא כותב למשפחתו מכתבים ארוכים (שאותם אינו שולח), ובהם הוא מתאר ישראל מומצאת ונפלאה שאליה הגיע כביכול. במכתביו, נמל תל אביב מלא באניות עוגנות ומאחוריו מסתתרים "בתים לבנים כמו גיר"; "מזג האוויר טוב. הם ונעים כמעט כל ימות השנה" והוא מתלהב מהארץ החדשה שבה אין "שחיתות ואין שוחד" (עמ' 394). תיאורים אלה הם הרמזים לחזונות אוטופיים ציוניים, וליתר דיוק לאלטנוילנד של הרצל (1902] 2002). המראה הראשון של חיפה הנגלה לעיניו של גיבור ספרו של הרצל הוא זה של הנמל שבו "עגנו אניות גדולות" ולאחר מכן של "אלפי וילות לבנות מבהיקות" (עמ' 50), וה"חברה החדשה" שהוא מתאר מבוססת על יסודות שיתופיים של אחווה, רעות וסובלנות, שבה בני כל הדתות והגזעים חיים בהרמוניה ובפלורליזם (אלבוים-דרור 1993).

למעשה, התיאור הפסבדו־אוטופי האידיאליסטי של ישראל האלטרנטיבית חותר תחת התפיסה האוטופית של ישראל, במיוחד לאור ההצהרה האירונית הבאה בהמשך. "כאן, במדינה החדשה שלנו", כותב האב, "האמת חשובה יותר מהמיתוס, והעתיד חיוני מן העבר" (עמ' 394). המיתוס האוטופי של הציונות והאדרת העבר של ישראל מועמדות כאן באור ביקורתי.

שלא כמו הדרך לעין חרוד, שבו הערעור על המיתוס הציוני מקושר לסכסוך עם הפלסטינים, ספרו של בית לוי מקשר בין התפיסה החותרת תחת הציונות לבין הסביבה. הרומן מתעכב על תיאור נמל התעופה בן-גוריון של טרום המשבר, אשר חללו הגדול והממוזג קידם את הבאים בשעריו ב"פכפוך מים מלבב", ומכנה אותו "וילה בלב השממה" ו"נווה מדבר", רעיון המגולם במים הזורמים בשפע (עמ' 22). כך הוא מתייחס לדבריו המפורסמים של אהוד ברק מנאום שנשא ב-1996 ובו אמר שישראל היא "וילה בג'ונגל", כלומר בית מערבי מפותח, עשיר ומודרני המוקף בילידים פראיים.⁵ כך, הרומן מקשר באופן מרומז בין שתי תפיסות – הקולוניאליסטית והסביבתית.⁶ אף שחזונו המפורסם של דוד בן-גוריון (1955) בדבר הפרחת השממה התייחס בעיקר לדרום הארץ – "בנגב יבחן העם בישראל ומדינתו [...] למשימה הגדולה של הפרחת השממה וישובה" (שם) – הורחבה מאז משמעותם המילולית והמטפורית של דבריו לכל ארץ ישראל. אלא שכפי שמציע הרים אני רואה, החלום האוטופי הזה – שהתגשם וקרם עור וגידים, בטון ומלט – לא לקח בחשבון את ההשלכות האקולוגיות ההרסניות של מימושו המופרז: "לא נשאר עוד לתיירים מה לראות חוץ מרחובות מאובקים, גדמי עצים יבשים וחלונות ראויה חסומים בקרשים..." (עמ' 22).

יתרה מזו, הרומן מרמז למיתוס ציוני נוסף. "בשומר הצעיר סיפרו לאבי שבארץ ישראל מייבשים ביצות", נזכר המספר בעליית משפחתו מאורוגוואי לקיבוץ בדרום הערבה. "אבל כשהגיע הנה", הוא ממשיך, "למקום שהכול בו צחיח לגמרי עוד מימי בריאה, גילה שלא נשאר לו מה לייבש" (עמ' 431). מילותיו של המספר רבות משמעות. מובן שבשנות השמונים של המאה העשרים – שבהן לכאורה עלתה המשפחה לישראל – לא נותרו עוד ביצות לייבש: מפעל ייבוש ביצת החולה המפורסם הסתיים ב-1958. יתר על כן, המבצע המורכב והסימבולי הזה, שנתפס בתחילה כהישג לאומי עצום לישראל, נתגלה כאסון אקולוגי מאוחר יותר.⁷ לבסוף, הציפייה לייבש דבר מה במדבר הצחיח היא כמובן אירונית, והמיתוס הציוני מרוקן כך ממשמעותו. וכך, שני המיתוסים הציוניים הנודעים מנופצים ומוצגים כאקטים

5 הצהרתו של ברק מופיעה בתוך בר-יוסף (2013, עמ' 10).
 6 ואכן, סביבתנות ופוסט-קולוניאליזם נחקרים לעתים קרובות ביחד. ראו דהלווי והנדלי (DeLoughrey & Handley, 2011), ניקסון (Nixon 2005) רוס והאנט (Roos & Hunt, 2010).
 7 למידע נוסף, ראו אתר רשות המים, "פרויקט החולה", <http://www.water.gov.il/Hebrew/Water-Environment/Pages/Hula-Project.aspx?P=print>. נדלה ב-4 בפברואר, 2019.

אגרסיביים אשר לא התחשבו ואף פגעו במערכת האקולוגית, קל וחומר בתושביה הילידיים של הארץ.

ספרו של בית לוי מרמז על חלקים נוספים מתוך נאומו המפורסם של בן-גוריון "משמעות הנגב" (1955), שבו הוא טען כי "מדינת ישראל אינה סובלת מציאות מדבר בתוכה. אם המדינה לא תחסל את המדבר עלול המדבר לחסל את המדינה". בעת נהיגה אל תוך המדבר, גיבור הספר מרגיש "את השממה אורבת מתחת לכביש". הוא חש "את כל הלא-כלום שהיה כאן בראשית, את כל החול והאבנים שקדמו להמולת הקדמה. באותם רגעים נדמה היה [לן] שהשממה מבקשת לכבוש בחזרה את מקומה ולתבוע את בכורתה" (עמ' 425). ברומן, ישראל מיובשת לחלוטין ומכוסה באבק, ונדמה שהמדבר אכן חיסל את המדינה. אלא שהגורמים לכך הפוכים מאלה שחזה בן-גוריון. מה שחולל את האסון האקולוגי, מציע הרומן, היה הפרזה ב"הפרחת שממה" (או ב"חיסול המדבר" כפי שבן-גוריון ניבא), יותר מדי מבצעים הנדסיים ומניפולציות נגד הטבע אשר היו חלק מהפרויקט הציוני.

סופו של הרים אני רואה אמביוולנטי יותר. גיבור הספר מסיים את מסעו בהגיעו למְעִינֵנוֹתֵיִם, הקיבוץ המדומיין בעל השם הסימבולי שבו החלה משפחתו את חייה בישראל. נראה כי על פי הרומן, עתידה של ישראל מוכת הבצורת והעוני טמון בשיבה אל המדבר, אל החיים הפשוטים בקרבה לטבע. בדרכו לשם המספר חווה הארה כשהוא נתקל בחי ובצומח של "גן עדן חבוי" במדבר (עמ' 426-427), שממנו הוא יוצא מאושר, נינוח ושלוו. דווקא הקיבוץ הנטוש וההרוס מציע עתיד של גאולה ותקווה: גן ירק קטן וסימבולי מטופח שם עדיין בידיו של גנן עלום – אולי אביו האבוד.

רשלנות סביבתית כביטוי להידרדרות מוסרית או כעלילת משנה של אסון לאומי

מקורה של המציאות הדיסטופית המתוארת ברומנים בעלי ההיבטים האקולוגיים אינה בקטסטרופה סביבתית. מודעות סביבתית לקויה כחלק מהידרדרות מוסרית רחבה יותר היא זו המובילה לאסון הלאומי. אני מבחינה בין שני סטים של רומנים בקבוצה זו. גיבור (2017) מאת אריק צ'רניאק התפרסם כמותחן, התקבל על ידי המבקרים ככזה (ליטמן, 2017), והפך לרב-מכר – ככל הנראה בדיוק בגלל ישירותו ופשטותו. לעומתו, עירושלים (2003) מאת אפרת רומן-אשר ועיר הנידחת (2015) מאת עמית גולדנברג פורסמו על ידי הוצאות הבוטיק בכל וכתר בהתאמה. מבקרים

שיבחו את עלילותיהם המורכבות ומבניהם המיוחדים (איזיקוביץ, 2016; מלמד, 2005), אף על פי שהם זכו להרבה פחות התייחסות בתקשורת. למרות ההבדלים הנראים לעין, כל שלושת הרומנים מתאפיינים בריבוי אסונות וזוועות – חלקם סביבתיים – אשר מתוארים באופן היפרבולי וסנסציוני. ללא קשר למאפייניהם הטקסטואליים, הרומנים הללו רלוונטיים לדיון בהמשך על ההשפעה האמריקנית על הרומן הדיסטופי.

בחלק זה של המאמר אתרכזו בסט השני, ובו ספרים זוכי פרסים אשר התקבלו כספרות גבוהה: טיט מאת דרור בורשטיין (2016), סופר עטור שבחים, עורך ומתרגם מוערך ופרופסור לספרות ותרבות באוניברסיטת תל-אביב, אשר ספריו התקבלו בכבוד הראוי, והשלישי מאת ישי שריד (2015), זוכה פרס ברנשטיין ליוצרים צעירים בספרות לשנת 2016.

שני הרומנים מציגים תיאוקרטיה יהודית אשר מרכזה בבית המקדש בירושלים, והם עשירים באלוזיות לתנ"ך ובציטוטים ארכניים מתוכו. טיט מספר מחדש את סיפורו של הנביא ירמיהו, בדמות משורר צעיר אשר מנבא את חורבן ירושלים העכשווית למחצה (שתושביה נוסעים ברכבת הקלה ומשוחחים בטלפון הסלולארי) בידי הבבלים. כמו ירמיהו התנ"כי, גם נבואותיו נדחות בידי שומעיו וירושלים המושחתת נהרסת. את אירועי השלישי, המתרחשים בעתיד הקרוב, מספר יהונתן, נסיך יהודי הכלוא במצודה ביפו לאחר הרס ישראל בידי אויביה. כעשרים שנה קודם לכן, תל-אביב ושאר ערי החוף "התאיירו" במתקפה אטומית, ועל חורבות ישראל קמה ממלכת יהודה המבוססת על החוק המקראי. המלך יהועז בונה את בית המקדש השלישי בירושלים, והופך את הקרבת הקורבנות הנערכת כמו בימי התנ"ך למרכיב מרכזי בחיים הלאומיים.

שני הרומנים מביעים ביקורת קשה על החברה הישראלית בת-ימינו. השלישי מצייר ארץ אשר מלחמות בלתי פוסקות כילו אותה, עריה נותרו בחורבן, והקרבות בה נמשכים. בעוד העניים רעבים ללחם ונאבקים כדי לשרוד, בני משפחת המלוכה והכוהנים מנהלים אורח חיים ראוותני, וזוללים בהנאה את המנחות שהנתינים נאלצים להביא לבית המקדש. גם בטיט סגנון החיים של המלך והאצולה הוא הדוניסטי, וארמון המלוכה ממוקם במגרלי הולילנד הידועים לשמצה, המוצגים באופן גלוי כשערורייה סביבתית המבוססת על שחיתות (73-74) והמקושרים באופן מרומז ומשועשע עם "פרשת הולילנד" של זמננו.⁸

8 מדובר בפרשת שחיתות סביב בניית קומפלקס הבניינים "הולילנד פארק" בדרום ירושלים,

ההידרדרות המוסרית, השחיתות ואי־הצדק החברתי מקושרים ישירות ברומנים אלה לנושאים האקולוגיים: יחס האדם לטבע, ההתנהגות כלפי בעלי החיים וצרכנות־יתר.⁹ בטיט, מתואר ירמיהו – בניגוד לרשויות בירושלים – כחובב טבע נלהב, בהלימה לדמותו התנ"כית בעלת המודעות לטבע ולחשיבותו, במיוחד לסכנת המדבור.¹⁰ הוא מוחה נגד כריתת עצים (עמ' 102), מבקר את התנתקות האומה מהטבע (עמ' 65), ודמותו מעוצבת כפעיל סביבה הממחיש את הביטוי האירוני "מחבק עצים" פשוטו כמשמעו כאשר הוא מחבק ומנשק עץ זית אשר "מתאושש מהמאמץ" של המסיק ומציע לו לנוח (עמ' 208). לבסוף, אחרי חורבן ירושלים, ירמיהו ועוזרו ברוך מסתתרים בצלו של עץ זית זקן נוסף, ומצליחים לשרוד בזכות הפירות שהם אוספים בבוסתנים ובשדות המקומיים (עמ' 209), ומעידים בכך על תלות האדם בטבע.

השלישי, לעומת זאת, מציג משפחת מלוכה אשר למראית עין פיתחה מודעות לסביבה. אף כי בני המשפחה מתגוררים בירושלים, בעברם היו מתנחלים בשומרון אשר עברו לנגב כדי להתקרב לטבע, "להתחיל דבר חדש, משהו משלהם, במקום פתוח ונקי" (עמ' 92–93). לכאורה, המלך יהועז אכן מטיף לשיבה אל חקלאות מקיימת בסגנון תנ"כי, כדי שיהודה תשוב להיות "ממלכה של כורמים ויוגבים" (עמ' 47). למרות שאיפותיו, "רוב הפליטים [מתיישבים] במשכנות עוני בשולי הערים" ומוצאים את פרנסתם "בספסרות קטנה, בתיווך ובסחר בשלל שנלקח מעמלק" (עמ' 47). פער זה בין האידיאולוגיה לבין המציאות ניכר גם ב"טבעו של ישראל", ספרו של הרב יגאל צרויה, חברו של יהועז ומדריכו הרוחני אשר נהרג במלחמה. הספר קורא ל"התחברות מחודשת" של עם ישראל עם הטבע: מדובר ב"זניחת המותרות" וב"יישוב הארץ בדרך של ענווה כלפי האדמה, העצים וחיות השדה" (עמ' 142). הטקסט הפסבדו־אקולוגי הזה, אשר נלמד בכל בית ספר בממלכה, מציג למעשה

שבה הורשעו בכירים בציבוריות הישראלית בשוחד ובהלבנת כספים, ביניהם ראש הממשלה לשעבר אהוד אולמרט וראש העיר ירושלים לשעבר, אורי לופוליאנסקי. הבניינים נחשבים עד היום בעיני רבים מפגע סביבתי מכוער הפוגע בקו הרקיע של ירושלים (שילה, 2007).

9 אני מתייחסת להתנהגותם של בני האדם כלפי בעלי חיים כחלק מהשימוש או (הניצול) של הטבע בידי בני האנוש.

10 "יותר מכל נביאי ישראל חדרו ירמיהו 'תודעת המדבר'", טוען יהודה פליקס (1971). "הפחד מפני חורבן הארץ והפיכתה למדבר הוא אצלו רעיון־ביעותים, מין אידיאה־פיקס, והוא חוזר אליו פעמים רבות, מתארו ומזהיר מפניו". ראו למשל ירמיהו יב10–12.

מלחמה, הרג, ונקמה כביטוי ל"טבע", ומקשר את האמונה באלוהי ישראל ואהבת ארץ ישראל ללחימה במלחמה בלתי נמנעת (עמ' 143).

שני הרומנים מתארים אפוא חברות מנותקות משימור המערכות האקולוגיות שלהן, שלהן נאמנים רק גיבורי שני הספרים – ירמיהו בטיט ויהונתן בהשלישי. הביטוי המרכזי לניצול הסביבה על ידי החברות הללו הוא ההתעללות בבעלי חיים. בספרו של שריד, יהונתן הוא כוהן האחראי לטקסי הקרבת הקורבנות בבית המקדש; למרות תפקידו בשחיטה, הוא לא הכניס פיסת בשר לפיו מאז שחט את הקורבן הראשון וראה את ה"עצב האינסופי" בעיניו (עמ' 18). אף כי הוא מסור עד מאוד למטלותיו היומיות – הולכת החיות למזבח, קשירתן ושחיטתן, הוא מודע מאוד לסבלן, ומתמקד בנקודת מבטן ככותב: "למה אתם עושים לי את זה?" תמהות עיניו של הטלה (עמ' 17). הכוהנים אוהבי הבשר מוצגים כחוגגים בתאוה באכילת הבשר, ואף נרמז כי הם קניבלים: "הואיל ונשמת החיה מועלית לקורבן כתחליף לנשמתנו, האין באכילתה שמץ של אכילת אדם, ולו בכוונתו של האוכל?" שואל יהונתן (עמ' 46). לבסוף, הטקסט מתרכז גם בקורבנות היחיד שמוקרבים כדי לנקות את מצפונם של האנשים מ"מעשים מטונפים קטנים": דגש מושם על כך שמירוק החטאים הזה מושג באמצעות התעללות בבעלי חיים (עמ' 35). ואם לא די בכך, יש קשר ישיר בין האכזריות לבין ההידרדרות המוסרית הכללית, ובמיוחד עושק העניים, החלכאים והנדכאים, אשר נאלצים להביא את המעט שיש להם כמנחות לבית המקדש.

כבמקור המקראי, גם בטיט ירמיהו מוטרד עד מאוד מסבלם של בעלי החיים (ירמיהו יד, ה-ו). למעשה, כל בני משפחתו של ירמיהו הם טבעונים (עמ' 16-18), ואמו אסתר נוהגת להצטרף לארוחות של סועדים האוכלים מן החי במסעדות שונות ולתאר "בשקט את סבלות האומללים והנרצחים לשם תענוגי הלוע ושעשועי החך" (עמ' 54), וכך מביעה שוב ושוב את מחאתה נגד הברוטאליות שבשחיטת חיות. עמדתו של הטקסט בעניין היא ברורה: המילים הקשות כדיבור עקיף הן מילותיו של המספר ולא של אסתר.¹¹ המילים "תענוגי הלוע" ו"שעשועי החך" אף קושרות ישירות בין אכילת בשר לחיים של נהנתנות.

11 אי אפשר להתעלם מהיותו של דרור בורשטיין טבעוני מוצהר ופעיל למען זכויות בעלי חיים, בין השאר בבלוג שלו "מתחת לשולחן" ובספרו תמונות של בשר (2014).

בדומה לאמו של ירמיהו, גם חלקיהו אביו מביע את מחאתו: הוא גוזר קטעי עיתונות אודות שחיתות שלטונית בישראל מאז מלחמת יום הכיפורים (עמ' 19). בשולי הידיעות הוא מציין הערות וביאורים המשווים בין הפשע המדווח לבין צריכת בשר – הערות כגון "נתח יפה לכבוד שר האוצר!", "סיר הבשר..." (רימוז למזונם של בני ישראל במצרים כמוכן) או "שומן שפתיים ללקק" (עמ' 20). ברוח זו, חתונתם של נועה ומתניה אחיו של המלך (המארגן את האירוע) מתוארת כאירוע ראוותני ובזבזני שכולו הרג בעלי חיים. בכניסה לחתונה ניצבת פרה חיה שעליה אמורים האורחים לסמן את נתח הבשר המועדף עליהם לארוחה, אף כי לצרכי בידור בלבד, כיוון שמאות פרות כבר נשחטו, בותרו ונצלו לכבוד האירוע (עמ' 93). נוסף לכך, אלפי פרפרי לבנין הכרוב – שהובאו בקופסאות כדי שברגע השמעת השיר "פרפרים לבנים" ישוחררו ויעופו בחגיגות בשיאו של הטקס – נמצאים מתים בתוך המכלים ונזרקים חסרי חיים על החתן והכלה. המהלך הגרוטסקי והמורבידי הזה דווקא נראה מלהיב בעיני אם הכלה המכנה אותו "קונפטי פרפרים" (עמ' 95-96). לא רק שהסצנה הזו מגחיכה ומבקרת את המנהג הישראלי הרווח של העפת פרפרים בזמן טקס החופה, אלא שהיא מדגישה גם את הניצול האכזרי של חיות לטובת העונג האנושי הרגעי, ניצול הנובע מתוך תפיסה הרואה באדם את מרכז העולם ותכליתו (אנתרופוצנטריזם, anthropocentrism).

אפיזודה מורכבת אחת בטיט מקשרת בין עושר לרמאות, ובין ניצול בעלי חיים לרצח ילדים. ירמיהו מתבונן באדם הגורר כלוב עמוס תרנגולים. הוא ממלמל לעצמו את הפסוק הידוע של הנביא ירמיהו "כְּכֶלֶב מְלֵא עוֹף, כִּן בְּתִיָּהֶם מְלֵאִים מִרְמָה; עַל-כֵּן גָּדְלוּ, וַיַּעֲשִׂירוּ" (ירמיהו ה, כז), אשר מבקר את אנשי יהודה על עושרם שהושג במרמה, ומתכנן לקנות את העופות מהאיש כדי לשחרר אותם. בה בעת, הוא מתענה מכיוון שהוא יודע שלא יעשה דבר, ממש כשם שלא מחה "מול חנויות של בעלי חיים, מול כלובים בגני חיות, מול חנויות של קצבים, מול מעילי פרווה" (עמ' 67). למרבה הזוועה, מסתבר מאוחר יותר שלא תרנגולים היו בכלוב אלא "שישה או שבעה ילדים קטנים כבני שלוש או ארבע", אשר נמכרו על ידי הוריהם כדי שיעבירו אותם באש כחלק מפולחן המולך בגיא בן הינום (עמ' 67-68).¹² סוחר הילדים משווה בין "שוק הילדים" לעבודת הילדים במכרות תמנע,

12 פולחן זה היה רווח בתקופתו של הנביא שהיה מזועזע מקיומו וניבא את חורבן ירושלים כעונש למקימיו (ירמיהו ז, לא-לב).

שאותה הם נאלצים לבצע למען משפחותיהם העניות והרעבות, וכך מועצם הקשר בין הידרדרות מוסרית לאי־צדק חברתי.

לבסוף, בדומה להרים אני רואה לבית לוי, הדיסטופיות מאת בורשטיין ושריד מקשרות בין המיתוסים הציוניים ליחס כלפי ארץ ישראל. מה שמבדיל את הטקסטים האלה מהרומן של בית לוי הוא התשתית המקראית העשירה שלהם, אשר מערערת עוד יותר הן את החלום הציוני והן את התגשמותו כמיזם אנטי־סביבתי. לאחר שהוא חווה את השלכות חורבן ירושלים, ירמיהו של בורשטיין מפרט את סבלם של הכול – זקנים וצעירים, בני אדם, בעלי חיים וצמחים. ירמיהו הבדיוני רואה אחדות בכל הישויות בעולם, ומצר על הנזק שנגרם לכולם ועל מצוקתם. ניתן להבין את דבריו כחלק מעמדה מוסרית המעריכה באופן שווה את כל היצורים החיים על פני כדור־הארץ, הביוצנטריזם (biocentrism) (בניגוד לאנתרופוצנטריזם), גישה העומדת בבסיס הרומן.

ואכן, דבריו של ירמיהו לא רק מבקרים את התפיסה המעדיפה את האדם על כל היצורים החיים, אלא גם מוחים נגד ההפרדה וההבחנה שבני האדם (ואלוהיהם) ובמיוחד "העם הנבחר" עושים בין המינים, הגזעים והעמים:

כל מה שהוא ניבא אכן קרה, וזה היה אסון שאין שני לו, והוא הבין פתאום שכל זה היה מחויב המציאות, פתאום הובן לו התנ"ך כולו מרגע הבריאה כספר שסופו אינו יכול להיות אלא חורבן. מרגע שהופרדו שמים מארץ, וגבר מאישה, ואדם מחיה, והצדיק־תמים מהטבועים, הייתה זו רק שאלה של זמן עד שיופרד עם אחד וייבחר, ורק שאלה של זמן עד שהבחירה תוביל להתבדלות וליהרה ולמרי, שכן הדרישות היו קשות מדי, אף פעם הם לא עמדו בהן. החל באדם וחווה וכלה בצדקיהו, ולכן גירוש וחרב חייבים היו לבוא (עמ' 202).

מה שמייסר את הנביא הוא הפרדוקס שבנבואה: הדבר שמפניו הזהיר את מאזיניו אכן קרה, למרות שחלקם היטיבו את דרכיהם. חשוב מכך, הפרשנות הזאת של התנ"ך כנבואת זעם מרמזת הן על ביקורת אקולוגית והן על שיפוט לחומרה של הציונות ומדינת ישראל.

אין ספק שהפן האנכרוניסטי של הרומן חותר תחת הצורך בציונות. הקישור הישיר בין ירושלים של ימינו וירושלים של חורבן בית ראשון מציג את הציונות כתופעה חולפת בהיסטוריה היהודית, ומנבא שמימשה, הלוא הוא מדינת ישראל,

עתיד להיחרב בדיוק כמו יהודה התנ"כית. יתרה מזו, טיט רומז בקלילות לסוגת האוטופיה וההקשר הציוני שלה כשגולי אשקלון מקימים "אוטופיה אשקלונית מתקנת" בפרוורי העיר בכל (עמ' 122). המייסדים בונים את עירם ביושר, שואלים "מוסר מנביאי הצדק של כל העמים וכל התרבויות, [וחיים] לאורם" (שם). הגרסה המשופרת הזאת של האוטופיה הציונית ממוקמת דווקא מחוץ לגבולות הארץ המובטחת, והיא נושאת אופי קוסמופוליטי ואוניברסאלי.

השפעה אמריקנית

נבואות זעם ספרותיות ומחאה נגד מדיניות והתנהגות אנטי־סביבתיות כמו צרכנות־יתר ופליטת גזי חממה עומדות בבסיסם של רומנים וסרטים אמריקניים דיסטופיים עכשוויים, פופולאריים ואליטיסטיים. התרבות והחברה האמריקנית נשבו בקסמה של הסביבה מאז ספרה רב ההשפעה של רייצ'ל קרסון (Carson) **האביב הדומם** (1962), אשר חזה את היעלמותם של ציפורים, חיות ואפילו בני אדם (היעלמות אשר תדומם את קולות האביב) בגלל שימוש בלתי מבוקר ובלתי נשלט בקוטלי חרקים. למעשה, ספרה רב־המכר של קרסון היה זה שהעמיק וחיידר "חרדות בנוגע להשלכות הזיהום הסביבתי" בארצות הברית (Stableford, 2010, p. 272), וכפי שטוען גרג גרארד (Garrard, 2004, p. 1), יש הסכמה רחבה שהסביבתנות המודרנית נולדה עם ספר זה. כך, כמו ספרים וסרטים רבים שהלכו בעקבותיו, **האביב הדומם** מדגים את ההשפעה ההדדית בין חברה ותרבות. כמו שגרארד מנסח זאת, "רטוריקה אפוקליפטית נראית מרכיב הכרחי בשיח הסביבתי. היא מסוגלת לשלהב פעילים, להמיר את אלה שעדיין לא החליטו ולבסוף, אולי להשפיע על מדיניות מסחרית וממשלתית. בארצות־הברית במיוחד היא יכולה לשאוב מהמעיינות העמוקים של הרגש האפוקליפטי הפופולארי והספרותי" (שם, עמ' 113).

מקרה מובהק יותר של הטרנד האקולוגי הזה בספרות האמריקנית העכשווית הוא תת־הסוגה "סיפורת זוהמה", אשר מתאפיינת בעיסוק תמטי בקטגוריות שונות של פסולת ו"זבל אנושי" (ראו Bar Yosef-Paz, 2016). בתארם את הזוהמה הן כתוצר של עידן צרכנות־היתר והייצור העודף של פסולת והן כסמלו של עידן זה, הרומנים מבקרים את ניצולם ודיכויים של החלשים והמוחלשים מבחינה גזעית וכלכלית ("זבל אנושי") ואת עושק הסביבה. בהתריעם מפני אפוקליפסה המאיימת לבוא – התוצאה הבלתי נמנעת של תאוות־הבצע, שנאת־האחר והאלימות של בני

האנוש – מחברי הרומנים הם נביאי זעם מטעם עצמם, המאמצים טרמינולוגיה אופיינית לביקורת אקולוגית (Ecocriticism). רוב הרומנים הללו נכתבו במקור באנגלית ותורגמו לעברית.

ערוצי ההשפעה האמריקנית על החברה והתרבות בישראל נחקרו בהרחבה. בהקדמה שלה לגיליון מיוחד של *Israel Studies Forum* שהוקדש לאמריקניזציה של החברה והתרבות בישראל, גלנדה אברמסון (Abramson, 2000, p. vii) מסבירה את סימניה של השפעה זו, וטוענת כי "אמריקה השפיעה אפילו על הדמיון הספרותי העברי". אכן, העיסוק של רומנים ישראלים בסביבה מדגים את האימפקט האמריקני לא רק על המודעות האקולוגית – שהיא תנועה פעילה בארה"ב מאז שנות השבעים של המאה הקודמת (Stableford, 2010, p. 273) – אלא גם על התרבות הגבוהה והפופולארית כאחת. כפי שאדגים, בדיסטופיות עבריות הנידונות כאן מופיעים דימויים ספרותיים וקולנועיים, קווים תמטיים, תיאורי נוף ועלילות שלמות השואבים מרומנים אמריקניים המתרכזים בסביבה.¹³ אלא שמלבד שתי ההשפעות האמריקניות הללו – המודעות החברתית לסביבה והשלכותיה וההשפעה הישירה על התרבות – יש מרכיב שלישי שמאמר זה הוא חלק ממנו, והוא מחקר הביקורת האקולוגי (Ecocriticism).

המודעות הפוליטית והחברתית להשפעות הסביבתיות של פעולותיהם של בני האדם (אשר יכולות לגרום לאסונות כמו-אפוקליפטיים) הגיעה לשיא בעשורים האחרונים, ומתוך כך נוצר שדה מחקר מובחן – הביקורת האקולוגית. כפי שמסבירה אורסולה הייסה (Heise 2006, p. 505), לשדה זה שלוש הסתעפויות, "לחקר המדעי של הטבע, לניתוח הביקורתי של ייצוגים תרבותיים ולמאבק הפוליטי למען דרכים מקיימות יותר של אכלוס העולם הטבעי". ברור שההיבט התרבותי של תחום זה הוא הרלוונטי מכול למחקרי, במיוחד ניתוח טקסטים ספרותיים בדרכה של הביקורת האקולוגית. בהמשך אדגים כיצד דיסטופיות עבריות משני הסוגים, אלה בעלות

13 דוגמאות לסרטים אמריקניים עם תיאורים דיסטופיים של עתידו הסביבתי של כדור הארץ הם היום שאחרי מחר (*The Day After Tomorrow* [2004]), החוזה התקררות גלובאלית ואת פרוץ עידן הקרח, וול-אי (*Wall-E* [2008]), שבו כדור הארץ ב-2085 מכוסה בערימות עצומות של זבל, שהן התוצר של עשרות שנות צריכה מסיבית, וביץ-כוכבים (*Interstellar* [2014]), אשר מציג עתיד שבו כל משאבי כדור הארץ נצרכו עד תום.

ההיבטים האקולוגיים ואלה הממוקדות אקולוגית, מתייחסות לרומנים של "סיפורת הזוהמה" באופן ישיר או מרומז.¹⁴

כפי שראינו, צרכנות-יתר היא מושא הביקורת של כל הרומנים. בטיט הביקורת מכוונת כלפי הסמל האולטימטיבי של תרבות הצריכה הגלובאלית – קוקה-קולה. בסצנה מתוך הרומן, הנביא שמעיה הנחלמי מתעמת עם ירמיהו ומטיף בכריזמטיות נגד אלוהי הכסף, בעודו אוסף מזומנים מהקהל עבור עצמו. הוא מכה בראשו של ירמיהו עם פחית קולה שקנה מתוך מכונה לממכר משקאות, ואז ממגנט את הפחית בחזרה אל תוך כף ידו בדרך קסם (עמ' 13). לא זו בלבד שהסצנה מיטיבה לזקק את העמדה הקפיטליסטית שנגדה ירמיהו מוחה, אלא שהיא גם מאזכרת סצנה דומה בספרו של קורמאק מקארתי הדרך (2006). הרומן של מקארתי, המגולל את סיפורם של אב ובן חסרי-שם המשוטטים בשממה פוסט-אפוקליפטית אמריקנית בעתיד קרוב, היה רבי-מכר בארה"ב ובישראל, וגרסתו הקולנועית הוקרנה בכתי קולנוע גם בישראל. כאשר האב ובנו מוצאים פחית קולה נדירה במכונת משקאות והילד מתענג על טעמה, המתיקות והאופי הדורסני של המותג מודגשים שניהם, כביטוי לביקורת של הרומן כלפי התרבות שקוקה קולה מייצגת (עמ' 20-21).

באופן דומה, בטיט, כחלק מ"מסע להגדרה עצמית מחודשת", מתניה אחיו של המלך אוכל מחוץ לארמון רק אוכל רחוב וחטיפים, ששמות המותגים שלהם מפורטים בטקסט באריכות, בהדגישו את זמינותם ואת קסמם הכמו-אמריקני. אף כי רוב החטיפים הם מתוצרת "עלית" הישראלית, האובססיה של מתניה לגבי התזונה שלו (שילוב של שייק פירות עם אבקת חלבון, סושי, ו"פרינגלס"), והיות הצריכה היבט מרכזי בזהותו, מצביעות על הקשר האמריקני. דוגמה לכך היא רשימה ממצה של חטיפים כאלה לצד מודעה של קוקה-קולה אשר מופיעה בענבי זעם מאת ג'ון סטיינבק, ומשקפת הן את הערצת השפע המוגזם והן את הביקורת על שפע זה (2010 [1939], עמ' 205). כל הרומנים הנדונים מתארים פסולת – ביתית או אחרת, שרידי פגרי חיות או "דברים", שהם שאריות הנותרות אחרי בני אדם שחיהם הפכו לפסולת. הפסולת הזו היא ביטוי להחמרה הכללית במצב המדינה והתשתיות שלה, וסמלה של ההידרדרות המוסרית. כמו גיבוריהם של הרומנים

14 דוגמה חשובה לאזכור כזה (שהיא לא רלוונטית כמוכן האקולוגי) היא השימוש במוטיב הנפוץ ביותר במיתולוגיה האמריקנית – יחסי אב ובן. כמו הדרך ואדון החצר, אשר מייצגים כל אחד בדרכו קשרי אב ובן מורכבים ורבי משמעות, היחסים רבי הרבדים של הגיבור עם אביו הנעדר וחסר האחריות ניצבים במרכז הרים אני רואה, השלישי, טיט וגיבור.

ב"סיפורת הזוהמה", הגיבורה של עירושלים (2003) מאת רומן-אשר היא אמנית משיחית, היוצרת אמנות ממחזור הפסולת הממלאת את רחובותיה מוכיח-הקרבות של ירושלים, ומאמינה שהמחזור יביא את הגאולה: בכך היא מאזכרת את תת-עולם (1999 [1997]) מאת דון דלילו. גם ירושלים של עמית גולדנברג בעיר הנידחת היא "מזבלה שאף אחד לא יוכל לנקות", עיר שטופת שנהא שמנהיגים תיאוקראטיים שולטים בה ותושביה אשר "עובדים לאלוהי הזבל" חסרי אחריות כלפי סביבתם (2015, עמ' 55). גולדנברג מתייחס בספרו באופן גלוי לספרו המונומנטלי של טריסטן אגולף אדון החצר (2001 [1998]), המתאר קהילה רווית-שנהא ומפולגת בזמן שבייתת עובדי מחלקת התברואה שתוצאותיה הן כמעט אפוקליפטיות, ואף עושה שימוש בתמות וסצנות מתוך ספרו של אגולף.

הספרים שההיבטים העיקריים שלהם הם אקולוגיים, מתייחסים לרומנים פוסט-אפוקליפטיים אמריקניים כמו הדרך מאת מקארתי (2006) ובארץ הדברים האחרונים מאת פול אוסטר (1996 [1987]). בהיעדר תמרורים שאותם גנבו סוחרים ברזל כדי להבריחם ולמכרם מעבר לגבול, הנוף בהרים אני רואה נטול נקודות ציון והארץ משוללת מסמנים (עמ' 11). התפאורה הזאת מרמזת בגלוי לעולם הבדיוני של מקארתי, שבו הדמויות מהלכות בתוך שממה מחוקה ובלתי מזוהה, והשלטים איבדו בה את משמעותם המקורית – המקומות נעלמו מזמן וכך גם שמותיהם. כמו האב ובנו בהדרך ואנה בלוס של אוסטר, סמרטוטרים מתהלכים ברחובות תל-אביב ודוחפים עגלות קניות עמוסות בחפצים שמצאו ברחוב או בשאריות תוצרת חקלאית שהם מקווים למכור כדי לשרוד (עמ' 62).

לבסוף, הרים אני רואה מתאר גם סופת-חול הרסנית – ביטוי אקלימי של הבצורת הנוראה המאיימת לקבור את העיירה הקטנה שאליה מגיע המספר בסוף הרומן. סופות חול מסמאות עיניים הן גם הסוף הפסבדו-אפוקליפטי של האסון הלאומי המתחולל בגיבור מאת אריק צ'רניאק (2017) (קידר ודודאי, בדפוס). אמנם, "מדבריות תמיד היו מקורן של סופות חול באזור, אך מדענים טוענים שכרייה בלתי מקיימת, קידוחי נפט, וחקלאות, שאליהם נוספים עימותים צבאיים עזים מחמירים את המצב" (Khadka, 2016). מלבד ייצוג זה של התרחשות מטאורולוגית אמיתית, תמונות אלה מעלות את זיכרון סופות החול המפורסמות של שנות השלושים של המאה העשרים (Dust Bowl), אשר החריבו את הסביבה והחקלאות של הערבות האמריקניות והקנדיות. ספציפית, ההרמז כאן הוא לקורבנותיהן של סופות אלה, ה"אוקיו" (Okies) – חקלאים אשר נאלצו לעזוב את בתיהם ואת האדמה באוקלהומה

ולהגר לקליפורניה. סיפורם מוכר הודות לתיאורם בענבי זעם מאת ג'ון סטיינבק (2010 [1939]).¹⁵ ההרמזים הללו לסופות החול האמיתיות והמדומיינות באמריקה מעצימים את משמעותן של סופות החול בדיסטופיות העבריות.

הרומן 2023 מאת יגאל סרנה הוא הומאז' לטקסטים אמריקניים פוסט-אפוקליפטיים, ובמיוחד להדרך מאת מקארתי.¹⁶ השנה היא 2023, ובעקבות סדרת אסונות משולבים וביניהם רעידות אדמה, שיטפונות ומטחי טילים, התושבים עוזבים את ישראל בגלים ומשאירים אחריהם אוכלוסייה של כחצי מיליון בני אדם. לאון, אדם לא צעיר, וכתו חיים בתל-אביב שהיא עיר נטושה. הם משוטטים בין הבתים העזובים והמטים לנפול שאין בהם מים או חשמל, ממש כמו האב ובנו בספר של מקארתי. לאון וכתו מתענגים כמותם על מזון משומר וארוז שנתפס בעיניהם כמותרות (עמ' 20). שלא כמו בהדרך, הטבע בספרו של סרנה שורד את האסונות ואף משתלט על הנוף האורבני. בעלי חיים וצמחיה גדלים פרא מתחת להריסות (עמ' 39, 44). נראה כי התמה המרכזית ברומן היא עליונותו של הטבע על האדם, אשר נאלץ להיכנע לכוחותיו (עמ' 92, 103). לסיכום, אם משווים את לאון לקאלווין כהן – גיבור ספרו של ברנרד מלמוד חסד אלוהים (1984 [1982]), הניצול היחיד ממלחמה תרמו-גרעינית ומהמבול השני שאלוהים המטיר (המופיע באופן גלוי כאחד ממקורותיו של סרנה) – לפי 2023 אפשר לבנות חברה חדשה ומשופרת במנותק מישראל החרבה.

סיכום

בין אם עלילתם מתרחשת בין הריסות תל-אביב, בירושלים החרבה ומלאת האשפה או בנגב או הגליל מוכי האבק, הרומנים הדיסטופיים הישראליים שנידונו כאן מבטאים מעתק תמטי משמעותי מאלה שהתפרסמו בשנות השמונים של המאה העשרים. המבט הספרותי הועתק: לא עוד האויב האנושי שמאחורי הגבול והחומה של הקהילה או הלאום, אלא החוצה ומעבר לכך, אל המערכת האקולוגית שהאויב

15 על ההיבט האקולוגי של ענבי זעם ראו מיירסון (Meyerson, 2004).

16 2023 מאת סרנה מרמז באופן גלוי לרומנים אמריקניים רבים. כמה דוגמאות הן קוראורן דם או אדום של ערב במערב (2013 [1985]), מבצע שיילוק; וידוי מאת פיליפ רות' (1999 [1993]), בדרכים מאת ג'ק קרואק (1988 [1957]). הרומן פונה במרומו גם לסיפורים מאת או. הנרי ולרומן סיפורה של שפחה מאת מרגרט אטווד (1993 [1985]).

שלה הוא המין האנושי. הצמחייה, החיות והמים ברומנים מאת שריד, בורשטיין, בית לוי וסרנה זוכים ליחס מזלזל ומנצל מצד רוב בני האדם. במרכזן של יצירות אלה ניצבים הרס הסביבה כתוצאה מצריכת-יתר, עודף אוכלוסין, תיעוש ושחיתות, המנותקים בדרך כלל מהקונפליקטים הצבאיים או הלאומיים. כפי שהראיתי, השינוי הזה נובע בין השאר גם מהשפעה של ספרות וקולנוע אמריקניים. גורם מרכזי נוסף הוא הטרנד העולמי של מודעות אקולוגית ואקטיביזם שאומץ בישראל הודות לכך ש"התנועה הסביבתית היא אחת מתנועות החברה האזרחית שצמחו במהירות בישראל בעשרים וחמש השנים האחרונות" (גוטקובסקי ואחרים, 2017, 8).

אלא שנדבך חשוב בביקורת רבת-הפנים נגד יחסה של החברה הישראלית אל הסביבה, הוא הקשר שמייצרים הטקסטים הספרותיים האלה בין ניסיון ההגשמה של החלום האוטופי הציוני והשלכותיו ההרסניות על המערכת האקולוגית. במובן זה, הדיסטופיות הללו – אוטופיות שהתקלקלו – מדגימות כיצד כיבוש כוחני של האדמה כמו גם של כל החיים עליה – צמחים, חיות ובני אדם – עשוי להסתיים בחורבן חברתי וסביבתי. אכן, הממלכות ברומנים מאת בורשטיין ושריד נחרבות, ומגשימות באופן דטרמיניסטי את הקצים התנ"כיים המנובאים להן, בעוד מדינות ישראל המדומיינות של בית לוי וסרנה נידונות לכליה אקולוגית. אף כי לטקסטים ספרותיים אלה יכולות להיות פרשנויות פוליטיות או אחרות, בחרתי להתמקד בהיבט הסביבתי, בשל מעורבותה הצומחת של החברה בישראל בנושאים אלה. הרומנים הללו, אשר מקיימים קשרים אינטר-טקסטואליים עם חזונות אוטופיים כמו אלטנוילנד, מראים כיצד החברה האידיאלית המדומיינת המבוססת על שוויון, צדק, ואחוה בין האנשים הפכה להיות מושתתת על הכנעה אגרסיבית של האדמה, החי והצומח, והיא אף מנהלת מתוך אותם הכנעה ושעבוד, מה שמוביל אותה אל עבר אחרית ימיה.

לבסוף, למרות התמוטטות החזון הלאומי, "אזהרות דיסטופיות לגבי הקטסטרופה המאיימת לכוא הן הכרחיות כדי לשמר איזה שהוא חלום אפשרי על עתיד טוב יותר" (Booker 1994, 177). קהלים מגוונים קוראים את הרים אני רואה, 2023, טיט, והשלישי – טקסטים רבי-עוצמה אשר עשויים לסייע לדמיין, ואפילו לחולל עתיד סביבתי טוב יותר, יהיו הנסיבות הלאומיות אשר יהיו.

תודות

אני מבקשת להודות לאיתן בר-יוסף על סיועו בכתיבת מאמר זה, ובמיוחד על תובנותיו לגבי ההשפעה האמריקנית על סיפורת עברית סביבתית.

מקורות

אגולף, ט' (2001 [1998]). ארון החצר: הגיע הזמן לשחוט את העגל לסעודה ולחזק את ישרי הדרך בחבל התיירס (צ' אלעזר וד' אלעזר-הלוי, מתרגמות). לוד: זמורה-ביתן. אוסטר, פ' (1996 [1987]). בארץ הדברים האחרונים (מ' רון, מתרגם). תל אביב: הספריה החדשה.

איזיקוביץ, ג' (2016). כשאשכחך ירושלים: רומן דיסטופי שכל ירושלמי לשעבר עשוי להזדהות איתו. הארץ, 31 בינואר.

<https://www.haaretz.co.il/gallery/literature/.premium-1.2833488>

אלבוים-דרור, ר' (1993). המחר של האתמול, כרך א': האוטופיה הציונית. ירושלים: יד יצחק בן-צבי.

בורשטיין, ד' (2014). תמונות של בשר. בני ברק: הקיבוץ המאוחד.

בורשטיין, ד' (2016). טיט. תל-אביב: כתר. (מהדורת ע־ברית).

בית לוי, ר' (2014). הרים אני רואה. תל אביב: עם-עובד.

בן-גוריון, ד' (1955). נאום משמעות הנגב. 17 בינואר.

[213.8.150.43/activities/bengurion/mashmaut1.rtf](https://www.haaretz.co.il/activities/bengurion/mashmaut1.rtf)

בן-נר, י' (1987). מלאכים באים. ירושלים: כתר.

בר-יוסף, א' (2013). וילה בג'ונגל: אפריקה בתרבות הישראלית. ירושלים: מכון ון-ליר, הקיבוץ המאוחד.

גולדנברג, ע' (2015). עיר הנידחת. ירושלים: כתר. (מהדורת ע־ברית).

גוטקובסקי, נ', גרוסליק ר' ו שני ל' (2017). לקראת פרדיגמה-חברתית סביבתית בישראל. סוציולוגיה ישראלית 18(2), 6-22.

גולדשמיד, ט' (2012). הדיסטופיה של הציונות: קריאה בהדרך לעין חרוד לעמוס קינן. גילוי דעת 2, 33-56.

הרצל, ת' (2002 [1902]). אלטנוילנד. (מ' קראוס, מתרגמת). תל אביב: ככל.

ליטמן, ש' (2017). טייס לא אוטומטי. גיבור: כתב הגנה על מוסריותו של חיל האוויר. הארץ, 4 באפריל.

<https://www.haaretz.co.il/literature/prose/.premium-1.3990345>

- מלמד, א' (2005). געגועים לריבוננו של עולם. *חדשות Ynet*. 4 באוקטובר.
<https://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-3150239,00.html>
- מלמוד, ב' (1982). *חסד אלהים*. (א' פורת, מתרגם). תל אביב: עם עובד.
- מקארתי, ק' (2009 | 2006). הדרך. (א' צוקרמן, מתרגם). בן-שמון: מודן.
- סטיינבק, ג' (2010 | 1939). *ענבי זעם*. (ג' גירון, מתרגם). תל-אביב: משכל.
- סרנה, י' (2014). 2023. תל אביב: קיפור.
- פלדמן, א' (2006). *שנאה לא כבושה: על שנאה עצמית יהודית בספרות העברית בת-זמננו*. תל אביב: תמוז.
- פליקס, י' (1971). משלי טבע וחקלאות בירמיהו וישעיהו. בתוך: *עיונים בספר ירמיהו*. (ב"צ לוריא, עורך). *דעת: לימודי יהדות*.
<http://www.daat.ac.il/daat/tanach/achronim/mishley-2.htm>
- פרוייקט החולה. <http://www.water.gov.il/Hebrew/Water-Environment/Pages/Hula-Project.aspx?P=print>
- צ'רניאק, א' (2017). *גיבור*. תל אביב: ידיעות ספרים. (מהדורת עברית).
- קידר, ר' ודודאי, ר'. *משפט מדומיין: חברה אזרחית, ספרות וצדק מעברי בישראל/פלסטין*. תיאוריה וביקורת. (ברפוס).
- קינז, ע' (1984). *הדרך לעין חרוד*. תל אביב: עם-עובד.
- רובינשטיין, א' (2007). *הים שמעלינו*. תל אביב וירושלים: שוקן.
- רומן-אשר, א' (2003). *עירושלים*. תל אביב: כבל.
- רם, א', ופילק ד' (2013). *ה-14 ביולי של דפני ליה: עלייתה ונפילתה של המחאה החברתית*. תיאוריה וביקורת 41, 17-43.
- שילה, ש' (2007). *המפלצת על הגבעה*. *הארץ*, 5 בדצמבר.
<https://www.haaretz.co.il/1.1463244>
- שריד, י' (2015). *השלישי*. תל אביב: עם עובד.
- תמוז, ב' (1984). *פונדקו של ירמיהו*. ירושלים: כתר.
- Abramson, G. (2000). Introduction. *Israel Studies Review* 5(1), vii-x.
- Andersen, G. (2014). Cli-fi: a Short Essay on its Worlds and its Importance. *Eco-Fiction.com*. 23 May. <https://eco-fiction.com/cli-fi-short-essay-worlds-importance/>
- Auster, P. (1987). *In the Country of Last Things*. New York: Viking Press.

- Barak, E. (1996). Address by Foreign Minister Ehud Barak to the Annual Plenary Session of the National Jewish Community Relations Advisory Council. 11 February. <http://www.mfa.gov.il/mfa/mfa-archive/1996/pages/fm%20barak-%20address%20to%20njcrac%20-%20feb%2011-%201996.aspx>
- Bar Yosef-Paz, N. (2016). White Trash, Literary Trash: Contemporary American Filth-Fiction." PhD diss. Ben-Gurion University of the Negev.
- Booker, M. K. (1994). *The Dystopian Impulse in Modern Literature: Fiction As Social Criticism*. Westport, Connecticut: Greenwood Press.
- Boyle, T. C. (1995). *The Tortilla Curtain*. New York: Penguin Books.
- Buell, L. (1995). *The Environmental Imagination: Thoreau, Nature Writing, and the Formation of American Culture*. Cambridge: Belknap of Harvard University Press.
- Carson, R. (1962). *Silent Spring*. New York: Mariner.
- DeLillo, D. (1997). *Underworld*. New York: Scribner.
- DeLoughrey, E., & Handley, G. B. (Eds). (2011). *Postcolonial Ecologies: Literatures of the Environment*. Oxford: Oxford University Press.
- Egan, G.(2015). Ecopolitics/ Ecocriticism. In *Ecocriticism: The Essential Reader*, K. Hiltner (Ed.), (pp. 278-300). London and New York: Routledge.
- Garrard, G. (2008). *Ecocriticism*. London: Routledge.
- Gordin, M. D., Tilley H., & Prakash G., (Eds). (2010). Introduction: Utopia and Dystopia Beyond Space and Time. *Utopia/Dystopia: Conditions of Historical Possibility* (pp. 1-18). Princeton: Princeton University Press.
- Heise, U. K. (2006). The Hitchhiker's Guide to Ecocriticism. *PMLA* 121.2, 503-516.
- Huggan, G., & Tiffin H. (2015). *Postcolonial Ecocriticism: Literature, Animals, Environment*. London and New York: Routledge.
- Katz, G. (2015). Beyond the Religious-Secular Dichotomy: Looking at Five Israeli Dystopias. *Israel Studies Review* 30(2), 92-112.
- Khadka, N. S. (2016). Middle East Worst Hit by Rise in Sand and Dust Storms. *BBC World Service*, 17 June. <http://www.bbc.com/news/world-middle-east-36553594>
- McCarthy, C. (2006). *The Road*. New York: Vintage International.

- Meyerson, G.. (2004). *Tortilla Curtain* and the Ecology of Fear. *Contracorriente: A Journal of Social History and Literature in Latin America* 2.1, 67-91.
- Morson, G. S. (1981). *The Boundaries of Genre: Dostoevsky's "Diary of a Writer" and the Traditions of Literary Utopia*. Austin: University of Texas Press.
- Nixon, R. (2015). Environmentalism and Postcolonialism. In *Ecocriticism: The Essential Reader*, K. Hiltner (Ed.), (pp. 196-210). London and New York: Routledge.
- Roos, B., & Hunt, A., (Eds.). (2010). *Postcolonial Green: Environmental Politics and World Narratives*. Charlottesville & London: University of Virginia Press.
- Stableford, B. (2010). Ecology and Dystopia. In *The Cambridge Companion to Utopian Literature*, G. Claeys (Ed.), (pp. 259-281). Cambridge: Cambridge University Press.

